

MACHIAVELLIS ARTE DELLA GUERRA
OG ANDRE MILITÆRBØGER
I DE DANSKE KONGERS BIBLIOTEK

AF

KNUD BØGH

Når den danske enevoldskonge blev kronet og salvet, var det skik at han under denne ceremoni fik overrakt magtens symboler: Scepter, rigsæble og sværd. Når rigets sværd var lagt i hans hånd, vendte han sig mod de fire verdenshjørner, løftede sværdet og „slog veldeligen med Fladen“. Dermed betegnede han, at han fra det øjeblik var rigets forsvarer og øverste krigsherre.

Gode love, havde allerede Machiavelli sagt, er unyttige, når der ikke også findes gode våben. En fyrstes første og vigtigste opgave er at være forberedt på krigen og dens krav. Står man overfor en Napoleon, en Gustaf Adolf eller Carl X Gustaf, er det indlysende vigtigt at kende den militære litteratur som var med til at forme dem. Men når det drejer sig om krigenes tabere, en Christian IV eller Frederik III, er det mindre nødvendigt. Dog må man ikke glemme, at når disse konger begyndte en krig, var de overbeviste om, at det var til landets bedste og at de selv ikke var uden talent som feltherrer. Kun i tilbageskuen ryster man på hovedet.

Men dengang disse konger så ind i en uvis fremtid, var de fulde af håb og ivrige efter at udvide deres kundskaber om strategi og taktik, om fæstningsbygning og de forskellige våbenarter. Det kan derfor ikke undre, at de danske kongers bibliotek – ligesom andre fyrstebiblioteker – var meget veludstyret med militær faglitteratur. Også dengang var man klar over, at statens ledelse og krigsledelsen var to sider af samme sag. At være statsoverhovede var en profession, der krævede en bestemt faglig viden – på samme måde som en bisp skal kende sin teologi og en læge sin anatomi.

En konge skulle på samme måde kende til strategi og have et overblik over tidens militære teknologi, der var nært forbunden med matematik og naturvidenskab. I Det Kongl. Biblioteks ældre kataloger ser man kategorierne opført under deres latinske betegnelser: *Strategemata bellica*, *Scientia armorum*, *Ars ballistica*, *De machinis bellicis*, *Architectura militaris*, *Ars construendorum pontium militarium*, *Tactica superior seu Ars bellum gerendi*, *Tactica inferior*, *De disciplina et exercitiis militum*, *Tactica equestris et pedestris minor*. Indenfor disse områder møder man i den ældre bogsamling alle de store forfattere, der har behandlet krigsvæsen: Først antikkens Ælianus og Vegetius, Polybios og Cæsar. Derpå renæssancens, der begyndte med at stå på de gamles skuldre men siden frigjorde sig og skrev selvstændigt ud fra senere tiders erfaringer og nye våben: Rob. Valturio, Machiavelli, Gir. Maggi, Fr. de Marchi, Antoine de Ville, Vauban, Wallhausen, Hermann Hugo, Kasimir Siemienowicz, Henrik Rüsensteen – for blot at nævne få af de mange.

Disse værker rummer alt hvad 1500- og 1600-tallet vidste om krigsvæsen. Her skal ikke foretages nogen faglig bedømmelse af deres indhold, men blot bringes eksempler på, hvad denne genre tilførte bogens historie, bogens teknik og udstyr. Ligesom der i vore dage anvendes astronomiske summer på militær teknologi, var der heller ikke i de tider nogen der sparede, når det drejede sig om at udvikle kampkraften og forøge den militære viden. Både hvad angår typografi og illustrationskunst når disse bogværker højdepunkter. Alle krigens rædsler fortøner sig bag kobberstukne titelblade, sindrig leg med bogstaver i kolonner eller stik af pragtfulde soldater. Tidens virkelighed bliver omskabt til boglig skønhed.

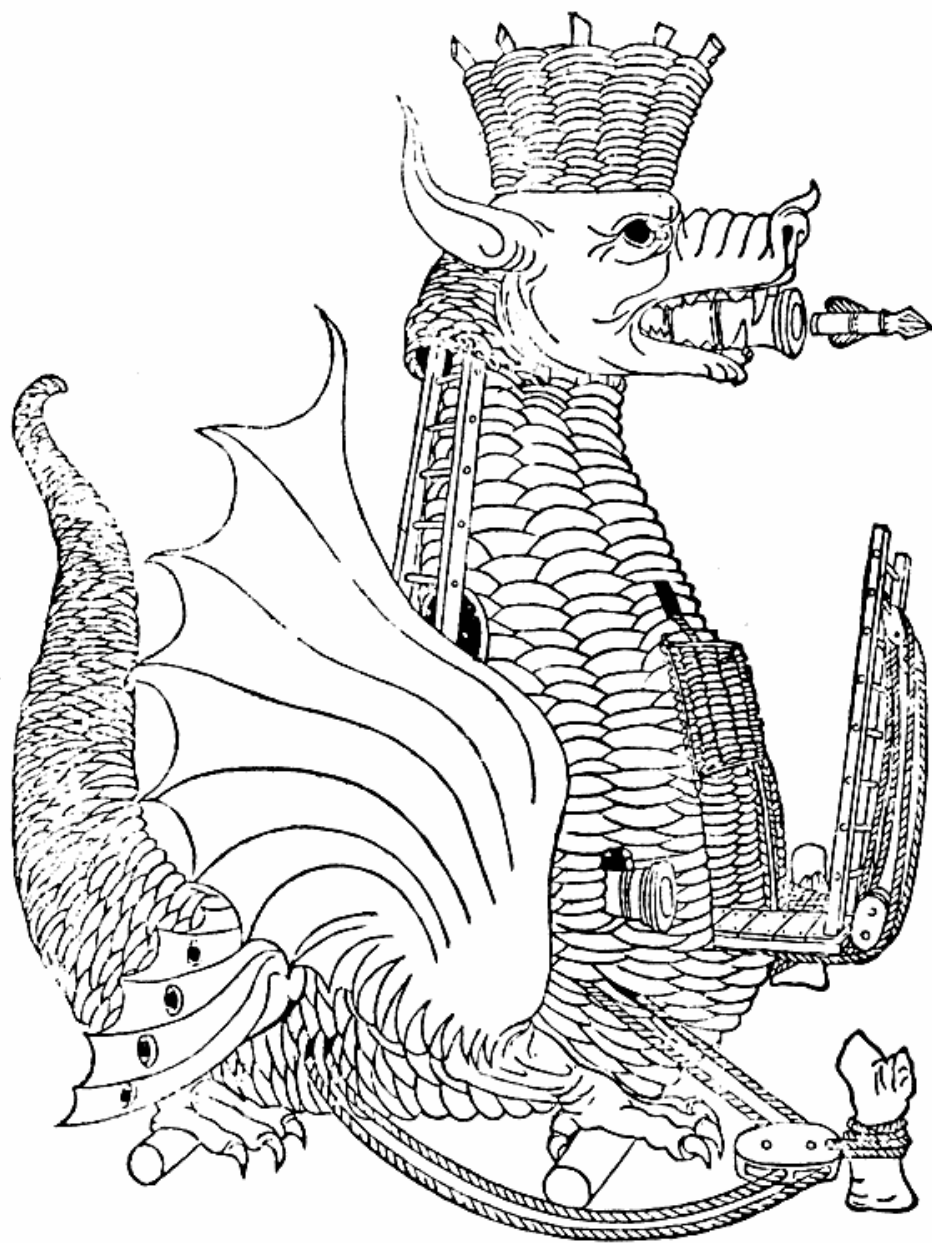
I

Det første store værk om krigens teknologi udkom 1472 i Verona. Dette, Valturius: *De re militari libri XII*, trykt af Johannes Nicolai de Verona, blev også som illustrationskunst et klimaks i boghistorien. Roberto Valturio, født 1413 i Rimini, var ikke selv militært uddannet, men en lærd, der begyndte sin løbebane som apostolisk sekretær ved kurien i Rom. Han trådte senere i tjeneste hos Sigismondo Malatesta fra Rimini, condottiere og en mæcen, hvis virke har sat sig spor i monumenterne i Rimini. Valturios værk forelå færdigt omkring 1460, cirkulerede i talrige manuskripter samtidig med trykningen. Det var tilegnet Riminis Signore, som i tidens stil kaldes: *Rex et imperator semper invictus*.

Når en lærd, der ikke selv var kriger, fik støtte af en professionel condottiere og nød hans respekt, hang det sammen med, at sådan en lærdommens mand kunne gøre rede for, hvordan de altid ubesejrede romere havde ført deres krige. Videnskabelig, d.v.s. humanistisk dannelse var i den tids øjne en betingelse for at føre krig på en rationel måde. Det var Alexander den Store det bedste eksempel på: Den sag havde Filip af Makedonien nøje gennemtænkt, siges det, da han gjorde Aristoteles til lærer for sønnen, der skulle uddannes til feltherre. Valturio bringer en encyclopædi af antikkens hele viden om kunsten at føre krig. Teksten anfører nøje, hvilke antikke forfattere der er dens grundlag, og den nytte en feltherre har af at kende historien med dens mange fortilfælde, hvordan man drager fordel af at kende til astronomi, geometri, retsvidenskab og veltalenhed, altså propagandaen omkring en krigs begyndelse eller afslutning. Thi et område, som en humanistisk forfatter ikke glemmer, er midlerne til at fejre en sejr, triumfens mange udtryksmidler: buer og trofæer, kranse og våbenskjolde foruden de pyramider eller obelisker, som en taknemlig eftertid vil rejse. Disse beskrivelser har påvirket Mantegnas malerier af Cæsars triumftog, nu i Hampton Court. Valturios værk, siger Karl Giehlow,¹⁾ „ist seiner Inhalt nach nicht nur von besonderer Tragweite für die Triumphdarstellungen der Renaissance überhaupt, er wurde auch für Mantegna der Anlass zur Schöpfung seines Triumphbildes...“

Denne Valturio-udgave har sin styrke i illustrationerne, som først bliver talrige i 10. og 11. bog og dér udvikler sig til en encyclopædi om krigens maskiner. Ofte er de helsidestegninger, der gror ud over tekst-rammen til bladets yderkant. Nogle er næsten eventyrlige i deres fantasi, således en helside med en opret siddende drage, der puffes frem på ruller. I sin skællede bug rummer den – som den trojanske hest – de soldater, der skal vrimle ud gennem låget. Det falder fremad som en vindebro med en stige, der griber fat i fjendens brystværn. Bagtil og på siderne støttes dragen af hale og vinger. Foroven udspyer dens gab projektiler. Eller en vippe løfter soldater i en kurv op til de belejredes murkrans – som en fyldt spand hæves op af en brønd.

Træsnittene er gjort med stor dramatisk kraft og er på samme tid meget tydelige, så man kan lære at eftergøre de sindrige konstruktioner: hvordan en rambuk jages ind i en splintret mur, hvordan en katapult holdes oppe af spændte tove, der på en opfindsom måde er trukket ned over dens side og med et enkelt greb kan vippe det tunge bræt, som skal afsende kasteskytset med frygtelig styrke. Sigismondo Malatesta og ligsindede fik god besked om, hvordan man ødelægger en belejret by.

Ill. fra Valturios krigsbog (1472), jfr. beskrivelsen s. 9.

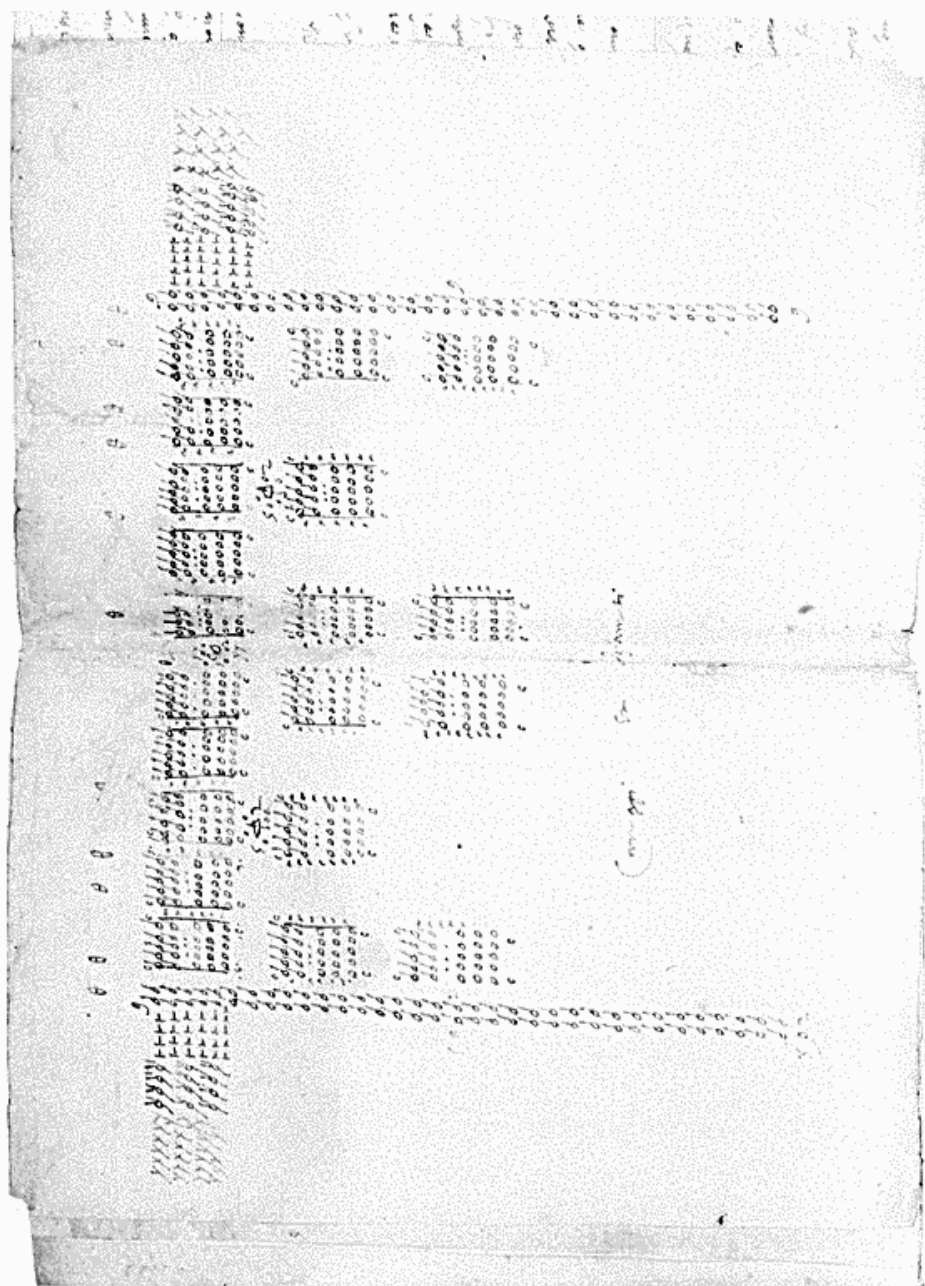
Samtidig er denne vejledning blevet til stor bogkunst. Billedstoffet er tvangløst indfældet i en smuk antikva. Det fremgår af en afhandling af Roberto Weiss,²⁾ at værkets dedikation, enkelttitler, overskrifter og initialer kun i få eksemplarer er malet ud i fulde farver. I de andre står de som nøgne ansatser. Det Kongl. Bibliotek ejer to eksemplarer, det ene noget medtaget, men det andet (Inkunabel 4083, 2°) har den færdige udsmykning med røde og blå versaler, mens initialer er udført i blåt, rødt og grønt på gylden grund – ligesom dedikationen er tilendebragt i al sin pragt. Det kan derfor måle sig med det eksemplar, Rob. Weiss har fundet i Fondazione Cini i Venezia.

Bogen blev en inspiration for mange i renæssancen, ikke alene for malere som Mantegna, men også for digtere. Krigsmaskinerne i Tassos Det befriede Jerusalem er hentet herfra, ligesom Leonardos tegning i Codice Atlantico af en stridsvogn med roterende knive og leer. Han gav den måske mere *schwung*, men ikke større dynamisk kraft, end den har på træsnittet i Valturios bog.

II

I sin bog om fyrsten, *Il Principe*, havde Machiavelli som nævnt talt om, at gode love ikke kan trives uden gode våben. En fyrstes studium og stadige tanke måtte være midlerne til krig, og dette er emnet for et andet af Machiavellis værker, *Libro della arte della guerra*, som udkom første gang i Firenze 1521: *Impresso in Firenze per li Heredi di Philippe di Giunta nelli anni del Signore MDXXI adi XVI d'Agosto Leone X Pontifice*, lyder kolofonen sidst i bogen. Den består af syv dialoger mellem Fabricio Colonna og nogle fornemme florentinere, der fremfører forfatterens tanker om en række militære problemer. Replikkerne er lange og holdt i et sirligt sprog, men det afgørende ord falder altid fra Fabr. Colonna, den ansete feltherre. Han taler altid i forekommende vendinger og takker de andre for deres afbrydelser, som ikke „hæmmer min fantasi, men snarere forfrisker den“. Han er som en Sokrates blandt sine disciple. Sceneriet er ikke Athen, men den florentinske have Orti Oricelari, der lå i nærheden af den nuværende centralbanegård.

Krig er politik fortsat med andre midler, sagde den preussiske general Clausewitz. Denne tanke er foregrebet af Machiavelli, idet han i denne bogs dedikation taler om den nære sammenhæng mellem militær-væsen og den civile borgers behov. Civilisationen kan ikke bestå uden beskyttelse, lige så lidt som nogen kan trives i et hus uden tag. Og

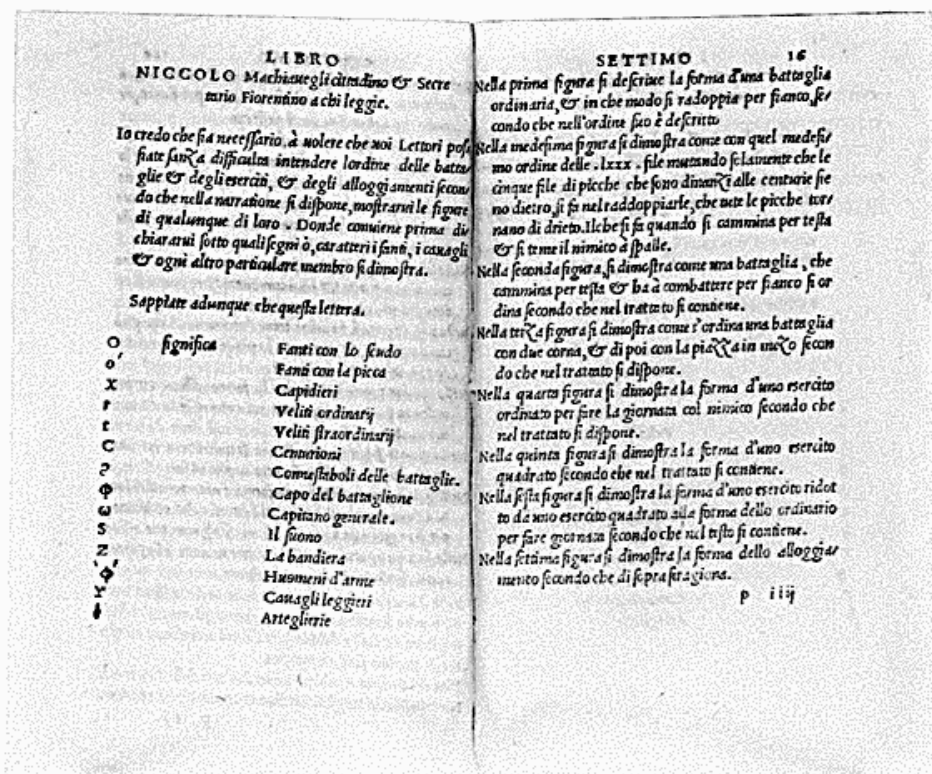
I Biblioteca Nazionale, Firenze, findes Machiavellis egenhændige manuskript med planer til opstilling af tropper. Denne dobbeltside, hvis overkant her ses tilvenstre, viser selve hærens front med 10 kanoner forrest. De to tynde rækker viser spydfolk, og mellem dem er skrevet: *Cariaggi et disarmati*, dvs. lastdyr og ubevæbnede. Bag frontrækken ses to steder et græsk Φ , en *Capo del battaglione*. Tegnene for hver våbenart forklarer Machiavelli i håndskriftets slutning, gengivet s. 14-15.

dermed er han nået til en af sine hovedtanker: soldaten skal være borger i det land, han sættes til at forsvare. Man vidste alt for godt, hvilken plage landsknægte var, tilfals for den der betalte bedst. Som statssekretær i Toscana havde Machiavelli derfor arbejdet for, at man skulle indkalde den toscanske landbefolkning til at gøre militærtjeneste. Hvis man dengang havde fulgt hans råd, havde det været muligt at forsvare Italien mod de fremmede, „at stå fast med ære eller tabe uden skam“, lader han være det sidste ord i disse dialoger. Senere tider har prist ham for denne tanke og brugt den som støtte for at indføre den nationale værnepligt.

Machiavelli stiller store krav til sin hærfører – som til sin fyrste. Når mandskabet er bragt tilveje, gælder det om at skaffe de rette våben og indøve dem, som det vises i disse samtaler om forsynings- og efterretningstjeneste, om slagordener eller marcher gennem fjendtlige territorier. Hvordan slår man lejr, forsvare en fæstning eller belejrer den? Når er betingelserne til stede for at indlade sig i slag? Psykologisk krigsførelse er ligeledes en vigtig sag, ikke mindst gælder det at holde soldaterne i ånde. Som i antikkens krige er musik en hjælp, når slaget står på; bl.a. havde den netop omtalte Valturio været inde herpå. De gamle mente, at dorisk musik fremmede soldatens evne til at stå fast under fjendens angreb, mens den frygiske toneart opmuntrede gå-på-modet. Musik giver rytme til slaget, siger forfatteren lidt makabert: Ligesom en danser bevæger sig i takt med dansemelodien, således kommer en hær ikke i uorden, når trompeter og trommer driver den frem mod fjenden.

Den tids hære var fastere organiseret end vi forestiller os. Det afspejler sig i denne bog med dens mange beskrivelser af, hvordan man manøvrerer med en modelhær. På det tidspunkt var det jo schweizisk og spansk infanteri med deres lanser, som havde vundet de afgørende sejre. Artilleri stod i skygge af falanksen, en bevægelig fæstning som under ingen omstændighed måtte bringes i uorden. Slagordenens faste punkter var officerer, som skulle være lette at genkende og derfor var udstyret med iøjnefaldende fjerprydelser. Den enkelte menige var forsynet med et nummer på sit skjold, så han kunne finde sin plads under slagets tummel. Fanen skulle altid være synlig, stå som en stav, et tegn der holdt rækkerne lige og solide. Når den bevægede sig, flyttede rækken med. Trommerne ledte de enkelte afdelinger, mens trompeterne som de mest iøjnefaldende og opflammende instrumenter stod til generalens disposition, når han bestemte de større bevægelser.

Hvor vanskeligt det var, endog i fredstid, at gennemføre disse bevægelser, undgik Machiavelli ikke selv at opleve. Matteo Bandello fortalte (i dedikationen til sin 40. novelle), at Machiavelli engang på ekser-

Førstetrykket af Libro della arte della guerra (Firenze 1521) har til slut en liste over, hvordan man skal tyde de valgte tegn for de enkelte våbenarter og officerer på bogens tavler. Den trykte tekst viser, at sætteren optog alle forfatterens tegn fra håndskriftet undtaget det for Capitano generale. Nu og da forkortede han, ligesom Capidieri blev fejlsat som Capidieri. Sidste ord i anden linie fra oven, det venlige „salute“, kom heller ikke med.

cerpladsen i Milano blev opfordret til at demonstrere, hvordan man i praksis skulle udføre hans anvisninger. Da han havde fået overdraget kommandoen over de tilstedeværende tropper, mislykkedes denne opgave totalt for ham. En kaptajn, der aldrig havde læst bøger om taktik, bragte den opståede forvirring til ophør med nogle få ordrer og et par trommeslag.

Måske belært af denne erfaring har Machiavelli i *Arte della guerra* bestræbt sig på at tydeliggøre sine tanker med nogle illustrationer, der viser hvordan soldater kan opstilles i diverse formationer: som smidige rækker, som luftige rektangler eller kompakte kvadrater, hvis frie arealer

Merito machiavelli di dire che si
veniva ad un luogo sicuro

Jo rudo et hi non sicut in uolunt et uoi l'annon po
stare tanta d'infirmita in uolunt l'ordine d'infirmita et
d'igi d'ordini: et d'igi alloggiamenti s'arredo et nella
narratione si dispone: mostrarsi et h'ignos di quelli
q' altro: et d'igi ^{di magis} prima d'infirmita: et
quali / ogni / o / conuati: s'anni: s'anni: et ogni
particulari in un bro / di m'fra: s'appiait d'igi et
q'm l'anni

o	significa	fanti con lo scudo
d	_____	fanti con la picca
x	_____	capidieri con la picca
r	_____	capidieri con lo scudo
n	_____	uoliti ordinari
t	_____	uoliti straordinario
c	_____	canonici
g	_____	capo del battaglio
f	_____	capo del battaglio
co	_____	capitano generale
s	_____	il suono
z	_____	la bandiera
p	_____	quasi d'anni
y	_____	cauagli leggieri
o	_____	uigilanti

På et af håndskriftets sidste blade henvender Machiavelli sig direkte til læseren. De indledende ord er resumeret i artiklen. Han meddeler derpå, hvad de enkelte tegn betyder (significa). I oversættelse fra højre spalte står de for: Infanterister med skjold (fanti con lo scudo), med spyd (con la picca), ledere af delinger på 10 mand (capidieri), letbevæbnede (veliti) . . . musikere (il suono), fanen (la bandiera) osv.

giver rum for evolutioner og nye grupperinger – svarende til de pågældende afsnit i bogens tekst. Men disse syv tavler bagest i bogen er ikke – som i andre krigsbøger – flotte billeder af heste og kanoner eller soldater med vajende faner og fældede lanser. I stedet bliver soldatens våbenart eller rang angivet med bogstavtegn, i alt 14 tegn, til at anskueliggøre, hvor i falanksen forfatteren har placeret sit mandskab. Hestfolk, fodfolk, trompeterere, fanebærere og general har hver sit bogstav. Nogle af betegnelserne er lette at huske: et 'd' med opstreg betyder en lansénér, et rundt 'o' er en mand med skjold, og et 'x' er lederen af en gruppe på 10 mand. Herved har forfatteren kunnet nøjes med at lade sætteren hente typer op af sin kasse og har sparet store udgifter til en billedskærer.

Var denne billige og snilde løsning noget, bogtrykkeren havde fundet på, eller kunne den stamme fra Machiavelli selv? Under et besøg i Firenze gik jeg op på Nationalbiblioteket dér og spurgte, om det var muligt at se håndskriftet til *Arte della guerra*. Da det er skrevet med Machiavellis egen hånd, var det interessant at vide, om selve manuskriptet indeholdt de nævnte tavler. Den elskværdige leder af håndskriftsafdelingen mente ikke, det var tilfældet, men tilføjede: Bedst at De selv ser efter. Ti minutter efter var det bragt op fra bibliotekets boks.

Stor var min overraskelse, da det viste sig, at håndskriftet også indeholdt disse tavler, udført med samme hånd som de øvrige blade. Forfatteren havde nedprentet de utallige tegn, som skulle illustrere hærens sammensætning, og disse skemaer er de samme som foreligger i den færdige bog. Med egen hånd havde han også skrevet det blad, hvor han i bogens slutning henvender sig direkte til læseren og forklarer betydningen af de enkelte tegn, han har brugt på tavlerne: Niccolo Machiavegli, florentinsk borger og sekretær, til, den som læser, hilsen. Jeg tror, siger han, det bliver nødvendigt, for at I læsere uden vanskelighed kan forstå de slagordener, som omtales i teksten, at forklare Jer, med hvilke tegn eller bogstaver (*segni o caratteri*) fodfolk og ryttere skildres. Derfor skal I vide, at dette bogstav 'o' betyder infanterister med skjold, 'd' infanterister med lanse o.s.v. Med hans egne ord lyder det: Niccolo Machiavegli, cittadino e secretario fiorentino a chi leggie, salute. Io credo che sia necessario a volere che voi posiate senza difficulta intendere lordine delle battagle... Sappiate adunque che questa lettera

o	significa	Fanti con lo scudo
d		Fanti con la picca

o.s.v.

Tør man slutte af ovenstående, at forfatteren selv havde tilrettelagt bogen, så at sige været sin egen designer? Da bogen udkom i 1521, var det i hans egen levetid, og det er sandsynligt at han personligt læste korrektur på den.³⁾ Forlæggeren Giunta har sikkert været tilfreds med, at forfatteren havde valgt en billig fremgangsmåde. Nu skal man være forsigtig med at sige, at noget er sket første gang, for det viser sig næsten altid, at enhver „opfinder“ har en forløber. Og verden har frembragt mange bogtrykkere og tilrettelæggere før Machiavelli. Men hvis han er den første, som har fundet på dette greb til at fremstille en militær illustration, har han lagt en ny kvalitet til sine andre. Som bekendt opnåede han aldrig forfremmelse eller guld for de store tanker, der var med til at forandre vor verden. Men i denne bog lykkedes det ham med små midler at skabe en billedvirkning, der anskueliggjorde hans militære ideer.

III

Machiavellis værk er i det ydre kun et beskedent tryk i lille format. De følgende tiders militærbøger bliver mere og mere storslåede i deres udstyr. Det gælder de mange vejledninger til at bygge forsvarsværker omkring byer. Her var de større folioformater nyttige, når man ville give et anskueligt indtryk af fæstningsplaner med deres mange grundrids og opstalter.

Venezianernes arbejder på dette område er repræsenteret af Girolamo Maggi: *Della fortificatione della città* (Venezia 1564), foruden en udgave fra 1584. Forfatteren deltog i forsvaret af Cypern mod tyrkerne. Da de erobrede øen, blev han fanget, gjort til slave og senere dræbt i et tyrkisk fængsel. Middelhavets og Sydeuropas fæstninger var ofte anlagt på bjergsider eller ved stejle kyster. Deres kvadersten og murtinder med skydeskår kom til deres ret i fremstillingerne af de bastionære forsvarssystemer, som havde deres oprindelse i Sydens lande. Tilmed viser bogens typografi, hvor dygtige de italienske bogtrykkere stadig var.

En anden arkitekt, Francesco de Marchi (1504–76), var af samme skole og arbejdede for paverne og Spanien. At hans *Della architettura militare libri III* (Brescia 1599) blev læst også i Norden, derom vidner en tilskrift i Det Kongl. Biblioteks eksemplar nr. 2, der fortæller, at dette har nogle afvigende sider: Aliud exemplar paucis paginis diversum. De Marchis bøger var så ansete, at samtiden påstod at Ludvig XIV's bygmester Vauban havde plagieret dem. Man påstod, at han for at skjule sin gæld

2 Fund og Forskning, bd. XXX

til forgængereren havde forsøgt at opkøbe samtlige eksemplarer. At det ikke lykkedes ham, fremgår af at der er hele to eksemplarer i de danske kongers bogsamling.

Før Vauban var Antoine de Ville (1596–1657) Frankrigs førende militærarkitekt. Han havde arbejdet for dogen i Venezia og for fyrsten af Savoyen, indtil han trådte i tjeneste hos kongen af Frankrig. Hvor betroet en stilling det var at være fæstningskommandant ses af hans *De la charge des gouverneurs des places* (Paris 1639). På titelbladet vises, hvordan denne statholder med udstrakt hånd giver ordrer til sine officerer, der står i to grupper, alle med alvorlige ansigter. Oven over tunge murpillere og fjerne bjerge er bogens titel skrevet hen over en bred slagdug. Kobberstikket er signeret: J. David fecit, og måske er det inspireret af Rubens, der netop i denne henseende havde fornyet bogkunsten.

Teksten gennemgår alle de pligter, som påhviler den man har overdraget den høje post. Han skal sørge for vagtposter, vide hvordan man forsvarer de yderste voldafsnit og gør udfald mod fjenden. Han skal være opmærksom på konspirationer fra sine egne officerers side og på, hvor forskelligt soldater af andre nationer reagerer under et angreb, og meget mere. Den danske konges eksemplar har tilhørt en Fr. Hannecken, og i marginen er tilføjet mange letlæselige og indgående notater, bl.a. om nogle af de Villes anvisninger, som har forekommet en senere læser at være forældede. Flere linier er understreget med rødt. Som rimeligt er bogen tilegnet „Monseigneur L'Eminentissime Cardinal Duc de Richelieu“, hvis navn pranger med kæmpestor skriftgrad, mens „Vostre tres-humble, tres-obeissant et tres-fidelle serviteur, Anthoine de Ville“ er sat med bittesmå typer nederst på siden, i støvet for kardinalen.

I en anden af denne franske officers bøger, *Fortification* (Lyon 1640) har Laurids Ulfeldt noteret, hvor den er købt. Der er et langt og fyldigt sagregister, mange geometriske rids af alle slags bastioner, palisader, krudttønder, spanske ryttere og allehånde morderiske våben. Ved siden af disse facts er der på tavlerne indtegnet små prospekter af kønne landskaber, med tårne, eller træer som blæsten river i, en landsbygade med brønd, skibe i havn under en klippe, små drys af soldater. Pittoreske vuer opliver den megen saglighed.

Det kan ikke undre, at man i 1600-tallet anskaffede mange værker om, hvordan man bedst forsvarede sine byer. De samme forfattere er tilstede

Titelkobber til Rösensteens fæstningsbog, trykt 1654.

i flere oplag: Frönsperger, Adam Freytag, M. Dögen, Nic. Goldmann, Jacques Perret og mange andre. Da man her tillands stadig frygtede for svenske angreb og af Stormen på København blev frygteligt belært, var det et nærliggende problem for den danske regering. I sin bog om Axel Urup (1953) nævner Vilh. Lorenzen, at Frederik III har taget sagen op gang på gang overfor rigsrådet, „hvorderes Fæstninger her i Riget kunde forfærdiges“.

Nederlandene var dengang i mægtig fremgang, og den lange krig med Spanien var ikke bestemt af åbne slag, men af belejringer der havde gjort landets ingeniører til specialister i forsvaret af en by. 1654 udkom i Amsterdam Rūsensteens bog *Versterckte Vesting/Uytgevonden/In velerley vorvallen, en geobserveert in/Vereenigde Nederlanden, als in Vranckryck/Duytslant, Italien, Dalmatien, Albanien/en die daer aengelegen landen door/Henrick Ruse/Ingenieur en Capitein over een Compagnie voetknechten/der Stadt Amsterdam./t'Amsterdam./By Ioan Blaeu/MDCLIII*. Titelkobberet viser, hvordan soldater arbejder med trillebøre og spader, mens tre teknikere i forgrunden planlægger ved hjælp af lodlinie, landmålerstang og vinkelmåler. Inde i bogen dominerer de tekniske tegninger med grundrids og profiler; en priklet linie viser kanonkuglens fartbue gennem rummet og dens fald ned i et brændende tag. Udfor pagina 22 er en advarende illustration, der viser en bys skæbne, når man har forsømt at sikre den med voldanlæg: brændende huse, plyndring, drab, voldtægt, og man kommer til at tænke på en Callots fremstillinger af krigens væsen.

At eksemplaret i kongens bibliotek har været læst og udnyttet, viser randbemærkninger og understregninger med rødt blæk. Bogens forfatter blev under navnet Henrik Rūsensteen den almægtige leder af dansk fæstningsbyggeri efter 1661. Hans banebrydende værk afløste den ældre skole, som Axel Urup havde været repræsentant for. De italienske og franske krigsbøgers klippefæstninger med tunge murkonstruktioner var ikke egnet for vort land. I stedet foretrak man nu brede og dybe voldgrave. De udgravede jordmasser hobede man op som mægtige volde med bastionære fronter, som de endnu ses om Citadellet i København, Rūsensteens hovedværk. Hans bog er forudsætningen for, at vi i dag kan nyde synet af de grønne og stærkt profilerede skrænter, som spejler sig i de brede vandflader.

Jo bedre fæstningerne blev, des mere stræbte man efter at udvikle det artilleri, som var i stand til at ødelægge de store anlæg. Kanonen havde allerede umuliggjort middelalderens højt opmurede borge. Nu gjaldt det

om at udvikle midlerne til at tilintetgøre de nye bastioner. Mange bøger om dette emne blev anskaffet af biblioteket, forfattere som Diego Usano, Piero Sardi, Wallhausen m.fl. Frederik II havde allerede i 1578 ladet Lorentz Benedicht trykke Arentsche's *Kriegsbuch*, men kun i eet eksemplar, så krigskunstens hemmeligheder blev forbeholdt hans unge søn, den kommende Christian IV. De blev alle overgået af *Artis magnæ Artilleriæ pars prima*⁴) (Amsterdam 1650), som står her både i denne første, latinske udgave og i oversættelser til tysk og fransk. Dens forfatter, Kasimir Siemienowicz, var den tidligere chef for den polske hærs artilleri, var uddannet i Nederlandene og havde tilegnet sig, hvad man dér vidste om statik, hydraulik, optik, kemi og ballistik. Han forstod at udnytte, hvad Galilei og mange andre havde udforsket indenfor grundvidenskaberne.

Den polske ingeniør går langt dybere end sine primitive militære forgængere. På grundlag af tidens naturvidenskab redegøres for støbning, for metaller, krudtblandinger og andre kemiske processer, skytsets vægt, kanonernes ildrør (de *tubis igneis*), håndgranater (de *granatis manualibus*), eller de måleinstrumenter der bruges til at udregne afstanden til de fjendtlige mål. At bogen blev udnyttet, viser talrige udregninger på indskudte blade, foretaget af sagkyndige læsere.

Man er kommet på lang afstand af de uskyldige kastemaskiner, som Rob. Valturio i 1472 havde aftegnet i sin store krigsbog. Mange fandt, at denne nye, velgennemtænkte artillerikunst var djævelens værk. Men, svarede de samtidige: dette var en fejlagtig påstand, „da Gott alle Materien zum Pulver geschaffen hat, so muss dies auch so gut wie ander Geschöpf sein“. Krigens kunst var „nächst der Theologie höchste Kunst“.⁵)

Som det ses, holdt ingen sig tilbage, ej heller gejstligheden. Hermann Hugo: *De militia equestri antiqua et nova libri quinque* (Antwerpen 1630) behandler alle sider af den kunst, det var at angribe med rytteri, den tids lynkrig. Militærhistorikeren Max Jähns hævder, at det er en meget værdifuld fremstilling, og at forfatteren var meget erfaren i sit emne. Det belyses af et stort antal tavler med hestfolk i alle positioner. Rytterslagene ses tit fra oven, de skrå lanser giver flugt og bevægelse. Illustrationerne er fra Plantins officin ligesom titelbladet, der viser ryttere af alle arter, på hest, kamel, elefant – sågar en kentaur. Det melder ligeledes, at denne dygtige officer, H. Hugo, var medlem af Società Jesu.

Frederik VI var vist den danske konge, der gik mest op i eksercits og træning af tropperne. Den interesse var også tilstede hos hans forgængere, hvis man skal dømme ud fra det store antal bøger, som Det Kongl. Bibliotek har om dette emne. Et citat fra en af disse forfattere, Wallhausen, siger meget godt, hvad det drejer sig om: *Wendungen, Schliesen und Öffnen der Glieder und Reihen, das Doppelieren derselben, der rotten- und reiheweisen Kontremarch, Schwenkungen...*

Disse øvelser lyder meget trivielle, men de var dog grundlaget for, at en general under slagene kunne manøvrere med sine styrker og sætte dem ind mod fjendens svage punkter. Instruktionsbøgerne vandt i tydelighed, jo mere billedstof man havde til rådighed. For at holde udgifterne nede, tyede man ofte til Machiavellis fremgangsmåde med at hente soldaterne direkte op af typekassen og nøjes med håndsætterens arbejdskraft. Endnu den store franske Encyclopædi brugte i artiklen *Art militaire* i første bind af *Recueil de planches* (1771) at stille soldaterne op i formationer, der bestod af rene bogstaver.

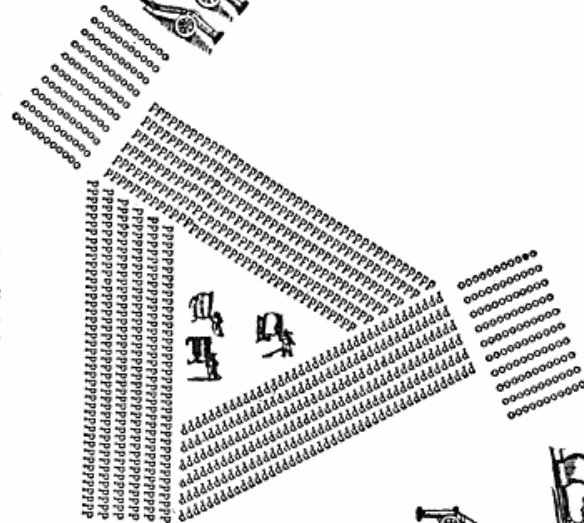
Det var også gørligt at kombinere dette handlesæt med illustrationer i traditionel forstand, og i biblioteket findes mange militærbøger, der forener begge metoder. De kunne tilmed være brugt på samme side. I et tillæg til den ovenfor omtalte fæstningsbog af Gir. Maggi har en kaptajn Giovacchino da Coniano skrevet en *Trattato dell'ordinanze o vero battaglia*. Han illustrerer sin tekst med blokke af bogstaver, men har desuden indsat småbitte træsnit af kanoner, hestfolk og fanebærere. De svinger deres flag, så de menige soldater, lige så mange 'p'er og 'o'er, kan holde rækkerne sluttede og stå fast om hærens standarter. De er i samme situation som Machiavellis landsknægte, men bogtrykkeren er nu gået et skridt videre end Machiavelli og har suppleret dennes praksis ved at forene sats med figurer.⁶⁾

Inden Christian IV havde lidt sine militære nederlag og endnu havde ry for at være en mægtig monark, fik han dediceret en foliant, der handlede om infanteriets eksercits. Det var Jacob de Geyn: *Waffenhandlung von den Rören, Musquetten undt Spiessen* (Haag 1608).⁷⁾ Bogens undertitel meddeler, at den er udarbejdet til brug for befalingsmænd, så de kan lære uerfarne soldater at bruge deres våben på den bedste måde. Det smukkeste af eksemplarerne i Det Kongl. Bibliotek har 117 farvelagte stik af tidens fodfolk: spydbærer, musketer og skytte med rør (luntebøsse). Tavlerne (hvis indre mål gennemgående er 25 × 18 cm) er i tre serier. Når alle soldatertyper er fremstillet mange gange, er det fordi hvert billede gengiver samtlige trin i den eksercits, man kan udføre i de tre

Libro Terzo. 125
 Ordinanza decimaterza.

LA caualleria de gli Inglesi una notte prese alquanti uillani , e donne insieme , e gli menò in Bologna. Erano tutti questi prigionj con le gerle ò ceste alle spalle, piene di pane, d'oua, e di carne, che andauano per entrare in Monplafet. Quali prigionj esaminati, dissero, che si preparauano molte carrette , per uoler uittua

gliare Mòplafet predetto, e che fra quattro giorni doueuanò uenir. Il Generale subitamēte mise giorno, e notte fuora la caualleria alla uedetta, e come gli parue tempo, fece uscir 525. picche, e 252. archibugieri, con tre insegne, e sei pezzi d'artiglieria, e tre stendardi di caualleria. e marciammo tutta una notte alla uolta di Deura, e ci imboscāmo discosto da Deura predetta tre miglia, aspettando il nemico, e stēmo fino alle due hore di Sole. Ritornò la nostra caualleria, e disse, di nò ha uer ueduto, ne manco sentito alcuno, e così ci ne ueniuamo alla uolta di Bologna. La nostra caualleria, hauēdo cacciato fuoco in parecchi case, trouò molti uillani, e donne in un poco di bosco. e quādo queste donne uiddero la caualleria, tutte si misero à piāgere, à gridare, & à fuggire. Sentendosi tal romore molto lontano, e non si potendo ben con l'orecchio discernere che cosa fosse, e dubitandosi del nemico, io subitamente per esser nel mezzo d'una gran campagna, misi questo modo di triangolo per poter combattere da tre facce , come qui dimostra la figura. Ritornò la caualleria, e di còpagnia entrammo in Bologna.

Bogstaver og træsnit forenes her for at forklare, hvordan kaptajn da Coniano tænkte sig at opstille sin 13. slagorden. Som hos Machiavelli betegner bogstaver de menige soldater. Eksemplet er hentet fra s. 125 i Gir. Maggi: Della fortificatione della citta (1564).

våbenarter. De ledsages af de skiftende kommandoord, og de enkelte afbildninger viser, hvordan en bøsse renses, lades, affyres. Alle greb og vekslende stillinger gengives som var det i en pantomime.

Farverne er med stor sirlighed lagt på alle plancherne: de 117 skikkelser står på grønsvær, og foroven ses deres dybbå hjelme mod himlens lette blå eller et strejf af hvide skyer. Kapperne flager koket om de statelige karlfolk, de posede benklæder er i samtlige farver, fra violet til strågult. De mer eller mindre ejegode ansigter lyser af sundhed med deres blå øjne og røde kinder. De mange pynteknapper stråler i alle farver. En modecréateur kunne finde megen inspiration ved at studere disse lapsede krigskarle.

Krigens virkelighed er langt borte, og det gælder for de fleste af de her omtalte værker. Hos Valturio prangede krigsmaskinerne på de grandiose træsnit, og han viste kun det store øjeblik, da de satte sig i gang, men ikke deres ofre. Machiavelli havde et meget abstrakt forhold til sine falankser, som han gengav kun med typografens tegn. Fæstningsbøgerne var behersket af geometri og fint tegnede profiler. Eksercitsbøgerne, som kongerne ligeledes nød at blade i, fremviste idealsoldater i deres paradeuniformer. Det rå krigerliv fra Callots *Misères de la guerre* er usynliggjort. Totalt fraværende er også den soldat, som krigen gjorde til en énbenet tigger, sådan som Rembrandt tegner ham.

I disse prægtige bøger er krigens gru glemt for dens æstetik.

NOTER

(1) Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien, Bd. 32 (1915), s. 90. – (2) Studi di bibliografia e di storia in onore di T. de Marinis, vol. IV (1964). – (3) Paolo Ghiglieri: La grafia del Machiavelli studiata negli autografi (Firenze 1969), s. 329–32. – (4) Kun første bind udkom. Beskrivelsen af denne artilleribog bygger på Herbert Langer: Kulturgeschichte des 30 jährigen Krieges (Stuttgart 1978), s. 168. – (5) Citeret efter Max Jähns: Geschichte der Kriegswissenschaften, Bd. II (1890), s. 1987 og 931. – (6) Andre eksempler på denne kombination af typografiske tegn med træsnit er Cesare d'Evoli: Delle ordinanze et battaglie (Roma 1586) og De Lostelneau: Le Mareschal de Bataille (Paris 1647). Forfatteren var en fransk garderofficer, der hentede sin tekst fra andre militærbøger, men bogens udstyr er der ofret meget på: titelblad er trykt i sort og rødt, teksten med stor og åben sats, mange stik viser soldaters eksercits. Den højeste pragt opstår på siderne med de militære formationer, som er opstillet i linier, kvadrater, ottekanter og andre manglekanter, hvor sort, rødt og karrygult repræsenterer de enkelte våbenarter. Nu og da garneres de mangefarvede mønstre af små træsnit med rygende kanoner. – (7) Jacob de Geyn (1565–1629) er udførligt omtalt i Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Herausgegeben von U. Thieme, Bd. 13 (Leipzig 1920). Hans billedværk er oversat til dansk under titlen: Vaabenhandling om Rør, Musketter oc Spedser (1607). Det er et eksemplar med „sorte Kobbere“, som det anføres i Danske afdelings katalog 27,–75.

Peder Resen 1684 i kobberstik af Hubert Schaten efter maleri af A. Steenwinckel. Stikket findes bl.a. indsat i Det kgl. Biblioteks eksemplar af Resens bibliotekskatalog.